

ילמד ענוים דרכו - שנה ב

ביטול האפשרות לשוב

הרב רן כלילי

1. נתיב התשובה פרק א

ואמר "תשובו לתוכחתי", רצה לומר כי התורה אומרת לחוטאים שישובו לקיים ולשמור מצוות התורה, **אף שחטאו - מתחייב להם שישובו**, וכאשר ישובו החוטאים אל הש"י - מקבלם בתשובה.

ואף אם היו חוטאים במזיד היה מתחייב מן התורה שיש להם תשובה. כי **התורה שהיא שכלית** (=רוחנית / מופשטת) **לגמרי**, והאדם אינו שכלי רק (=אלא) הוא בעל גוף.

ואילו היה האדם בעל שכל לגמרי וחטא - אין התשובה מועילה לו, כי התשובה בשביל שיאמר "חטאתי" והוא מתחרט על מעשיו. **והחרטה שייכת לאדם במה שאין כל מעשיו שכליים**. ולכך לא היה שייך תשובה כלל אם היה האדם שכלי. אבל מפני שהאדם אינו שכלי גמור - תשובה וחרטה שייך בו. ולכך התורה השכלית - קוראת לחוטאים שישובו.

ואם לא שב בתשובה, אחר שיודע שחטא, והיה לו לשוב מן חטא, וזה **מורה שהחטא שלו מצד השכל**, לא מצד שאינו שכלי גמור! ואז מתחייב מן התורה השכלית דבר זה: **"יען קראתי ותמאנו נטיתי ידי ואין מקשיב, ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם... אז יקראנני ולא אענה ישחרנני ולא ימצאנני"**.

ובמדרש (שמות רבה יג): "א"ר יוחנן: מכאן פתחון פה למינין לומר לא היתה ממנו שיעשה תשובה, שנאמר: "כי אני הכבדתי את לבו". א"ל רבי שמעון בן לקיש: יסתם פיהם של רשעים, אלא "אם ללצים הוא יליץ" - הקב"ה **מתרה** בו באדם פעם ראשונה שנייה ושלישית, ואינו חוזר בו (האדם), **והוא נועל לבו מן התשובה, כדי לפרוע ממנו מה שחטא**. אף כך פרעה הרשע, כיון ששיגר הקב"ה חמישה פעמים ולא השגיח על דבריו, אמר לו הקב"ה: אתה הקשית עורפך והכבדת את לבך, **הריני מוסיף לך טומאה על טומאתך**". וכל זה כאשר **התרה** בו לשוב ולא שב, **אז החטא הזה נחשב מצד שכלו ושוב אין תשובה לדבר זה**. ולכך אמר: "אז יקראנני ולא אענה" כי כאשר מתרה הש"י באדם שישוב ולא שב, הקב"ה נועל לפניו פתח תשובה אח"כ.¹

¹ בספר גבורות השם (לא) הביא הסברים נוספים: א. כיוון שפרעה חילל את ה' בפרהסיה, הכביד את ליבו כדי לתקן מעשיו שיתקדש שם ה' בפרהסיה. ב. הכבדת הלב אין פירושה שם לנעול דרכי התשובה, אלא שחזק את כוחות הנפש שלו שלא ייכנע לעונשים ויוכל להמשיך לבחור ללא כפייה.

א. שכל - ידיעת ה'

2. שם משמאל בא, תרעט

וכ"ק אבי אדמו"ר זצלה"ה הגיד כי מטבעו של כל חומר להתפעל בנקל, וכידוע מטבע הנשים והקטנים, אבל השכלי איננו מתפעל כ"כ מהרה, כי השכל יש לו חוזק ואיננו משתנה כל כך. ועל כן פרעה שהיה חומרי והיה צריך להתפעל בקל ולהטיב דרכו, כאמרם ז"ל: "מה"ט גויים קרובי תשובה הם...". **והקב"ה העלהו ועשאו שכלי**, והיא מתנה טובה, כמו שאנו מתפללין: "אתה חונן לאדם דעת", ולו השכיל להשתמש במתנה טובה זו לטוב - היה נתעלה, אך הוא ברוע בחירתו השתמש בה לרוע - שלא יתפעל כ"כ מהמכות, **ונעשה סרבן נגד השי"ת**²...

3. משנה חגיגה א, ז

... "מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להימנות". רבי שמעון בן מנסיא אומר: איזהו מעוות שאינו יכול לתקון? זה הבא על הערווה והוליד ממנה ממזר. אם תאמר בגונב וגוזל - יכול הוא להחזירו ויתקן. רבי שמעון בן יוחי אומר: אין קורין "מעוות" אלא **למי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות**, ואיזה? זה **תלמיד חכם** הפורש מן התורה.

ב. שכל - השורש העצמי של האדם

4. מהר"ל גבורות ה', לא³

ומידה זאת שהקדוש ברוך הוא מוסיף טומאה על טומאתם הוא דבר עמוק מאוד. וזה כי התשובה שייכת לאדם בשביל שמעשה החטא בא מן האדם **אשר הוא בעל שינוי ותמורה**, לכך אין מעשיו וחטאים שלו נחשבים **מעשים גמורים**. כי המעשה נחשב לפי העושה, והעושה הוא **בעל גוף**, בעל שינוי ותמורה, אף המעשה שלו אינו מעשה גמור, שמתחילה בא המעשה מן האדם אשר אפשר שישנה מעשה שלו מן רע לטוב, ולפיכך **יכול לשנות מעשיו** בתשובה ונחשב המעשה כלא היה מעולם. **אבל אם מתרה בו**, ההעדאה והתראה זאת עושים לו שמעשיו שלו נחשבים מעשה יותר, שהרי העיד ולא שמע, וזהו **מעשה גמור בוודאי** אז נועל הקדוש ברוך הוא ממנו דרכי תשובה ומכביד את לבו.

² עיין בתורת האדם לרמב"ן, שאדם צריך למסור מודעה שאם יחרף ויגדף סמוך למיתתו - אין בדבריו כלום. וביאר הראשית חכמה, שער היראה, י"ב, שאדם מת כשמשגיג בבהירות ידיעת ה', "אם צדיק הוא - מוסר נפשו לבעליו, ואם רשע גמור - הוא מגביר יצרו ומקשה עורפו". ועיין ברב דסלר, ח"ב, עמ' 67-68. ועיין ג"כ בדבריו בח"ג עמ' 224 והלאה, בהפרש שבין בחירה במידת הדין לבחירה במידת הרחמים. ולפי דבריו יובן שבאור עולם העלה את בחירתו של פרעה למידת הדין, שהכיר את בוראו לגמרי וכנגד זה היה רק יצרים חזקים, וכשנפל בזה - בטלה הבחירה. וכל זה אין בגדר של בחירה רגילה, שמידת הרחמים מכסה על ידיעת האמת, הרי הוא שוגג.

³ עיין לקמן בשם משמאל, בא, תרע"ט שגם כ"כ, אלא שראה בזה הסבר נפרד להסבר הרמב"ם.

דף מקורות

שקודם זה, הקדוש ברוך הוא צופה לרשע שישנה את מעשיו, שהוא מוכן אל השינוי ותמורה וישנה אותם אל הטוב, אבל כאשר עשה זה שהתרה בו ולא שמע - הקדוש ברוך הוא "מוסיף לו טומאה על טומאתו" - **לפי שזה הוא מוכן אל הטומאה ולא אל התשובה**, וכאשר הוא מוכן - עושה לו, כדי להיפרע ממנו. והדברים אלו עמוקים מאוד אף כי נראים שהם נגלים וידועים, כי נועל הקדוש ברוך הוא דרכי תשובה, שההתראה שהוא עובר **נראה שהוא חוטא בשכלו ובדעתו**,⁴ ואין תשובה רק לטעות שהוא בא מן **גוף** האדם לא מן **הדעת**...

5. כוזרי ה, כ

ההקדמה החמישית - **נפשותם של השומעים תוכחת מוכיח מתרשמות מזו**, אם היא נאמרת בדברים המתקבלים על הדעת. כי התוכחה האמיתית **מביאה תועלת על כל פנים**. ואף אם לא ישוב החוטא ממעשה הרע - יודלק ניצוץ מאותה תוכחה בנפשו, ויראה כי המעשה ההוא - רע הוא, וזה הוא ראשית התשובה והקדמה אליה.

6. אגרות הראי"ה, תקנה

העיקר צריך להיות הלב (של המוכיח) **מלא אהבה קדושה**, ויראה עליונה, מסוד קדושים, כיראת מלאכי מעלה, גיבורי כוח עושי דברו. ת"ח כאלה הנם מכירים בטבעם את טבע הסגולה הפנימית, **ויודעים להפריד ממנה בדבקות מחשבתם את הקליפה הבחירית**, והם חייבים ומוזהרים ע"ז לקרב פושעים כאלה שסגולה פנימית יש להם, כדי לעורר יותר ויותר את כוח הטוב הצפון בהם, עד שיתגבר לגמרי על הרע הבחירי ויכניע אותו. **ופעולת חכמים לוקחי נפשות כאלה אינה חוזרת ריקם בשום פעם**; לפעמים פעולותיהם נראות בגלוי, ע"י מה שהמקורבים מהם מטיבים את מעשיהם, ומיישרים את דעותיהם יותר בפועל, ולפעמים נכנס רק גרעין פנימי בהם, וכבר בטוחים הם שלא יפטרו מן העולם בלא תשובה. ואפילו אם חלילה יהיה המושפע כ"כ גרוע עד שהוא בעצמו לא יזכה לשוב בתשובה, יפעול כוח הגרעין הזה על טבע נפשו ונפיק מיניה זרעא מעליא, שישוב בתשובה, ויתקן ג"כ את נפש אביו, כדן "ברא מזכא אבא". והשי"ת יודע, שלא את כל הפושעים אני מקרב, כי אם אותם שאני מרגיש, שכוח סגולי גדול מונח בפנימיותם. ודרכים רבים ישנם לידיעה זו, וספרים גדולים

⁴ עיין שמונה קבצים ז, קפ"ב "רק את שמו שכח ולא ידע...".
כל הזכויות שמורות ©

דף מקורות

צריכים לכתוב בזה כדי לבאר גם רק שמץ מהדבר הגדול הזה. **ועל אותם שכבר איבדו גם את הסגולה הפנימית שלהם לגמרי,⁵ אמר דוד הע"ה: "הלא משנאיך ה' אשנא"...**

7. ברכות כט, ב

והשקיף (שמואל הקטן שירד לפני התיבה) בה (בברכת הצדוקים ששכח) שתיים ושלוש שעות ולא העלוהו. אמאי לא העלוהו? והאמר רב יהודה אמר רב: טעה בכל הברכות כולן - אין מעלין אותו, בברכת המינים - מעלין אותו, חיישינן שמא מין הוא! שאני שמואל הקטן, דאיהו תקנה.

וניחוש דלמא הדר ביה!

אמר אבוי, גמירי: **טבא לא הוי בישא**. ולא? והכתיב: ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עוול?! - **ההוא רשע מעיקרו** (אפשר שיהיה צדיק ואח"כ ירשיע), **אבל צדיק מעיקרו - לא**. ולא? והא תנן: "אל תאמין בעצמך עד יום מותך - שהרי יוחנן כהן גדול שמש בכהונה גדולה שמנים שנה ולבסוף נעשה צדוקי!"
אמר אבוי: הוא ינאי הוא יוחנן (והיה רשע וחזר בתשובה ושוב הרשיע)...

8. צדקת הצדיק, קל

אף על פי שהבחירה נתונה לאדם, מכל מקום **אין אדם יכול להשתנות משורשו ועיקרו**. וכאותה שאמרו (סנהדרין מד): "אף על פי שחטא - ישראל הוא" משום דהוא משורשא וגיזעא קדישא. וכן אמרו (ברכות כט): "טבא לא הוה בישא", אם לא ברע מעיקרו. וכן אמרו (חגיגה טו): "טינא היתה בלבם".
וכן להיפך - **בישא לא הוה טבא**. אף על פי שלא רצו חז"ל לגלות זה הגמירא בפירוש, מכל מקום גילוהו בסוד בכמה מקומות למבינים. ועל זה אמרו (ברכות מח): "בוצינא מקטפיה ידוע". רק השורש הזה נעלם מכל הברואים, (דזהו בסוד הידיעה והבחירה שנתקשו הקדמונים) כי ליבא לפומא לא גליא.
ולכך מצינו גם כן חוטאים שאמרו ז"ל (סנהדרין צ): שאין להם חלק לעולם הבא. ואין לו חלק לעולם הבא היינו **שהעיקר חסר מן הספר ושורשו רע**. [ולכך למאן דאמר מנשה אין לו חלק לעולם הבא - לא הועילה לו תשובתו, כי מאחר דעיקרו בישא. ולכן אמר איך **דמרפה ידי בעלי תשובה**. ולכן לא גילו זה חז"ל בפירוש. אבל באמת אין זה ריפוי כלל ואין כאן מקום להאריך].

⁵ איבוד העצמיות מביא לביטול אפשרות ההקשבה, כדי שתאבד העצמיות - שמונה קבצים ז,קפב: "העולם הרוחני בונה כל אחד ואחד לעצמו בקרב. כל תכונת ההקשבה אינה כי אם הכשרה לבניין הנצחי העצמי של היחיד... ויש אשר הקשבתו היא כל כך מפולשה, עד שאובד הוא את הריכוז העצמי. יודע הוא שמות רבים, רק את שמו שכת, ולא ידע. אז כי עמלו לריק הוא, ואין לו תקנה כי אם על ידי ערלת אזן כבירה, שמונעתו מכל הקשבה, ואחרי ההירוס הגדול הזה, החרשות, שהיא איבוד כללי, "חרשו - נותן לו דמי כולו", הוא שב ומתחדש בצורה חדשה, תתהפך כחומר חותם, ויתייצבו כמו לבוש. רזי הרזים של "עת לעשות לה' הפרו תורתך" - חיזוק לבן של רשעים ונעילת דלתי תשובה מהם, זה עומק החסד, המיית הרחמים העליונים מעל כל גבול. אבל כמה רע ומר הוא צער גלגול יצירה זה, איבוד כל התכנית הקדמונית והתחדשות האופי בפנים חדשות, אפר תחת כפות רגלי צדיקים, ומדרס לכל היקום, וממעמקים תהומיים הללו, עולם חדש מתכונן, אפס המז, ברוך עמי מצרים ומעשה ידי אשור, מבני בניו של המן למדו תורה בבני ברק."

דף מקורות

9. ערבי נחל דברים שבת שובה - דרוש ג

הנה המחשבה של האדם שנופל **בשכלו** ובמחשבתו **הוא הוא טבעו ועצמותו**, כי איש טוב חושב בטוב כי טבעו להטיב, וכן בהיפך כאומרו (ישעיה לב,ז) "וכילי כליו רעים כו".

ומה שהאדם משבר ומשנה בעצמו דיבוריו ומעשיו ומחליפם מאשר מחשבתו - הוא **במקרה**, דהא עיקר טבעו הוא בהיפך, לכן הוא רק במקרה ואינו בא עדיין להיות טבע אצלו.

ולכן **התורה שהוא סוד המחשבה נמשך אל הטבע** (=עצמיות), וכל דברי התורה נעשה טבע בנבראים, מה שאין כן נביאים וכתובים שהם דיבור ומעשה.

ולכן מטעם זה, האיש אשר מחשבתו היה רע מתחילתו, א"כ **הטבע והעצם היה גם מתחילתו רע**, רק דיבורו ומעשיו היו טובים, נמצא היו מעשיו אז עדיין **אחורי** הטבע לא יצאו **לתוך** הטבע, ומה **שאחורי הטבע יכול להשתנות**, ולכן נשאר אח"כ כולו רע.

וכן בהיפך, אף מי שהיה רשע מתחילה כד חזינן אח"כ שעשה תשובה, וגמירי "בישא לא הוי טבא", על כרחך **שמחשבתו דהיינו טבעו ועצמותו היה גם מתחילה טוב**, רק דיבורו ומעשיו היו רעים, וזה **אחורי הטבע**, ויכול להשתנות ונעשה כולו טוב...

ובזה יתבאר המשך יתר הפסוקים ביחזקאל שאמר: "ואמרתם לא יתכן דרך ה'", היינו קושיא הנ"ל, מאחר שכבר יצא לטבע (שהיו טובים בתחילת בית ראשון) איך יקבל שינוי ותמורה (שחטאו עד שנחרב הבית). ולזה השיב: "הלא דרכיכם לא יתכנו" - ר"ל **דרך הטוב שלכם שהיה מתחילה הן בעצמם לא היו נכונים גם אז**, דאל"כ הא "טבא לא הוי בישא". ולזה אומר כי "בשוב צדיק מצדקתו ועשה עוול ומת עליהם" - בתמיה, רצה לומר: וכי אתם סבורים שעל אותו עוול לבדו נענש? אין הדבר כך אלא בעוולו "אשר עשה - (עשה דייקא לשון עבר) ימות". רצה לומר **שגם מתחילה היה רע**, ולכן יצא לפועל אח"כ ונעשה הכל רע. ו"בשוב רשע מרשעתו... עליהם הוא יחיה", עליהם דייקא, רצה לומר **שגם על אותן הרשעות עצמן דייקא מקבל שכר**, כי איגלי מילתא **שגם מתחילה היה טבעו ועצמותו טוב** ויצא אח"כ לפועל ונעשה הכל טוב, ואתי שפיר והבן היטב כי הם דברים נכונים בע"ה.

10. צדקת הצדיק, קל

אף על פי שהבחירה נתונה לאדם, מכל מקום **אין אדם יכול להשתנות משורשו ועיקרו...**

דף מקורות

והוא נעשה על ידי פעולתו ובחירתו לרע. וכן להיפך - על ידי תשובה ומעשים טובים יכול להתקרב,⁶ ואפילו עכו"ם ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול (עבודה זרה ג.). וכל התורה מלא מזה. ונאמר: (תהלים נא,ב): "לב טהור ברא וגו'" - **ובריאה הוא יש מאין** והיינו שמאחר שזה בידו של הקב"ה - מועיל רחמי שמים [ולכשיזכה ברחמים או להיפך חס ושלום, אז יהיה באמת **למפרע שורשו כך**. ואין שינוי בידיעה כי ידיעת השם יתברך אין נופל תחת הזמן דעבר ועתיד, רק אנו תחת הזמן ואין כאן מקום ביאורו]:

ולכן אמרו (ילקוט יחזקאל שנ"ח): "שאלו לחכמה וכו' לתורה וכו' לנבואה וכו' והקב"ה אמר: יעשו תשובה. אבל **מצד כולם בישא לא הוה טבא**. וזה היה טענת העם ביחזקאל (יח,כה-כז) בפסוקים: "ובשוב צדיק וגו' ובשוב רשע וגו' ואמרתם לא יתכן דרך ה'". ובוודאי דעת שוטים לא נזכר בכתוב רק הם אטבא ובישא מעיקרו אמרו, והם חשבו שגם הם מבינים, ועל זה אמר להם: "דרכיכם וגו'" - שאתם אין יודעים כלל בזה, **וכשהשם יתברך מקבלו - אז מתגלה למפרע דעיקרו כך**.

11. נתיב התשובה, פרק א

ואמר: שאלו להקב"ה חוטא מה עונשו, והוא יתב' אומר: יעשה **תשובה** ויתכפר. וביאור זה, שמצד כי הנמצאים כולם **תלויים בו** - שבים אליו, כי כן הנמצאים שבים אל הש"י **כי אין להם קיום בעצמם** כמו שהתבאר.⁷ וזה החוטא, כאשר הוא פורש מחטאו ושב אליו ית', הש"י מקבל אותו. כי זהו מצד מידת הש"י, שהוא מקבל כל הנמצאים שהם שבים אליו.⁸ ולכך הקב"ה אומר: "יעשה תשובה (אלי, ע"י שיצטער מהריחוק, וידע אין לו קיום בלעדי ה'. ואז גם -) ויתכפר" כי מצד הש"י - החטא מסתלק (כי אצל הקב"ה, באצילות, אין מקום לרע כלל). ויש לך להבין עוד בעניין זה, כי אי אפשר לפרש יותר.

12. צדקת הצדיק, קלב

בלב יש שורש רע, כמו שנאמר (בראשית ח,כא): "כי יצר לב וגו' מנעוריו", רצה לומר - **משורשו**. והיינו בעוון דור המבול. **ולכך אין מועיל תשובה לזה, דלשורש רע אין מועיל, דבישא לא הוה טבא**. והיינו תשובה תתאה. רק צריך **תשובה עילאה מעלמא דאתי**, המתעורר מן החכמה, שהוא **השורש לשורש**, ושם **אין רע כלל בישראל**,

⁶ כמו שמבאר והולך שמעשים מסוימים יכולים לעקור את השורש ולברוא שורש חדש. והנה באות קלא מבאר רבי צדוק שבלעם רצה להטעות את ישראל ע"י המחשבה שהם שורש טוב ולא יהיו רעים ולכן יכולים לא לחשוש ולחטוא, ועי"ז להכשילם כי יעקרו את שורשם. אבל הקב"ה היפך מחשבתו שקבע את כל בריו כשורש שא"א לעקור. ע"י ודו"ק.

⁷ **כי זהו עניין ה"כלי שבור" שמכיר שאין לו קיום אלא רק מה'**, ואין לו עצמיות כלל, וא"כ מצטער הרבה על כך שהחטא גרם שהתרחק ממקור קיומו. והנה הצער לא עוסק בתיקון של הריחוק, כמו שעושה הקרבן, אלא שעצם הצער מהריחוק **גורם שהקב"ה רוצה "להשתמש בו" בעודו מרוחק ומתועב במרדו**. וכנ"ל.

ועיין ברבי צדוק בכמה מקומות שהתשובה העליונה היא ההכרה שאפילו הרצון לחטא אין הוא ממנו רק מה', ואין עוד מלבדו. כי שורש החטא הוא במחשבתו שהוא "כלי שלם" וא"צ לה', והתשובה הוא הביטול הגמור אפילו של מעשה החטא.

⁸ רומז למש"כ בגבורות השם (סט) ובנתיב האמת (ב) שאין באמת שום דבר זולת הקב"ה.

דף מקורות

כמו שאומרים: "נשמה שנתת בי טהורה"⁹. כי גם השורש רע - שורשו טוב מאד כנודע. [ולכן אמרו (סנהדרין קח): בדור המבול שהטעימן מעין העולם הבא, היינו כדי לתקנם כנזכר לעיל, אלא שלא הועיל.

13. מחזור ליום הכיפורים

–לֵהִי! עַד שְׁלֹא נִוְצַרְתִּי אִינִי כְדָאֵי, וְעַכְשָׁו שְׁנוּצַרְתִּי כְּאֵלוֹ לֹא נִוְצַרְתִּי. עֶפֶר אֲנִי בְּחַיִּי, קֵל וְחֹמֶר בְּמִיתָתִי. הֲרִי אֲנִי לְפָנֶיךָ ה' –לֵהִי וְ-לֵהִי אֲבוֹתִי, כְּכֹלִי מְלֵא בּוֹשָׁה וְכִלְמָה.
וְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ ה' –לֵהִי וְ-לֵהִי אֲבוֹתִי, שְׁלֹא אֶחְטָא עוֹד. וַיְמָה שְׁחַטָּאתִי לְפָנֶיךָ מִחֶק בְּרַחֲמֶיךָ הַרְבִּים, אֲבָל לֹא עַל יְדֵי יְסוּרִין וְחֻלְאִים רְעִים.

14. רבי צדוק מגילת סתרים, ליקוטים

במקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד (ברכות לד ב) ... יש לפרש, שבתוך דבריו רמז הטעם, כי הנה הצדיק מעיקרו גמירי טבא לא הוי בישא (ברכות כט א), אבל בעל תשובה יכול הוא לחזור לרשעו, וכשאינו חוזר יש לו שכר הרבה. וזהו הכוונה במקום שהבעל תשובה יכול לעמוד דהיינו על מדריגת רשע, אין הצדיק יכול לעמוד כלל, ולכן שכרו של זה גדול, והבן.

⁹ ואלו הם שתי הדעות של ר"מ ושל אלישע בן אבוה בירושלמי חגיגה ב,א. שזה אמר "טוב אחרית דבר מראשיתו" - שהכל נקבע בראשית, וזה אמר שהאחרית קובעת את הראשית, שיש בידו לשנות את הראשית.
כל הזכויות שמורות ©